

Dimitri Gutas

*Yunanca Düşünce, Arapça Kültür:
Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri
Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*

Çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 240 s.¹

Sadece İslâm düşüncesinin oluşumundaki rolü açısından değil, evrensel anlamda düşünce tarihi için taşıdığı değer bakımından da büyük bir önemi hâiz olan 2-4/8-10. yüzyıllar arasındaki tercüme hareketi hakkında ilmî düzeyde yapılan çalışmaların tarihi, bir buçuk asır öncesine kadar gitse de, bu çalışmaların, çeviri hareketini “kim, ne ve ne zaman” soruları çerçevesinde incelemekten öteye geçemediklerini söylemek yanlış olmasa gerektir. 1841 ve 1842 tarihinde Gustav Flügel ve Johann G. Wenrich tarafından yayınlanan Latince makalelerle başlayan ve günümüzde Gerhard Endress, Josef van Ess ve David Pingree'nin çalışmalarıyla devam eden çeviri hareketine dair bu literatürün, çeviri hareketinin arkasında yatan sebepleri ortaya koymak yerine, hangi eserlerin Arap-

ça'ya çevrildiği, bu çevirilerin kimler tarafından ve ne zaman gerçekleştirildiği gibi bibliyografik hususlar üzerinde durduğu görülmektedir.

Greek Wisdom Literature in Arabic Translation (1975) ve *Avicenna and the Aristotelian Tradition* (1988) adlı eserleri yanı sıra İslâm felsefesi alanında kaleme aldığı çok sayıda makalesiyle tanınan Dimitri Gutas'ın *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür* adlı kitabı, “kim, ne ve ne zaman sorularını bir kenara bırakıp, çeviri hareketini tarihsel ve toplumsal bir fenomen olarak anlama ve açıklama çabası içinde ‘nasıl’ ve ‘niçin’ soruları üzerinde yoğunlaşarak bu hareketin siyasal, toplumsal ve ideolojik koşullarını ele alan” (s. 9, 11) yegâne eser olma özelliğine sahiptir.

¹ Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbâsîd Society [2nd-4th/8th-10th centuries]*, Routledge, London-New York 1998, xviii+230 s.

Eserin muhtevasına dair değerlendirmeye geçmeden önce, kitabın ismindeki “Greek/Yunanca” ve “Arabic/Arapça” kelimeleri üzerinde durmak gerekmektedir. Gutas’ın Türkçe çeviriye yazdığı önsözde de belirttiği gibi, bu kelimeler herhangi bir etnik grubu değil, bu uygarlıkların kendilerini ifade etmek için kullandıkları dillere göndermede bulunmaktadır (s. 9). Bu anlamda Arapça uygarlığının, “İslâm İmparatorluğu içinde yaşayan ve kendilerini Arapça ifade eden bütün halkların ürünü” (s. 9) olduğuna dikkat çeken Gutas, bu uygarlığın temellerinin, ırk merkezli bir siyaset yürüten Emevîlerin aksine, değişik etnik gruplardan gelen siyasal müttefiklerini hoşnut etmeye çalışan ve bu sebeple herkesin katılabileceği, dil üzerine kurulmuş bir ortak payda oluşturulan Abbâsîler tarafından atıldığını belirtmektedir (s. 182).²

İki bölüm ve toplam yedi ana alt başlıktan oluşan kitapta Gutas, “belli bir zümrenin özel bir pro-

jesi olmaksızın iki asır süren, kamusal ve özel çok büyük fonlarla desteklenen ve katı dilbilimsel kesinliğe ve özenli akademik metodolojiye sahip sürekli bir program dahilinde kuşaklar boyu devam eden çeviri hareketinin” (s. 16) şimdiye kadar yapılageldiği gibi, birkaç Süryânî Hıristiyanın çabasıyla ya da birkaç aydın hükümdarın bilgeliğiyle açıklanmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Onun temel iddiasına göre çeviri hareketi, oluşum aşamasındaki Abbâsî iktidar ve toplumunun ihtiyaç ve eğilimleri tarafından yaratılmıştır.

Bağdat’ta gerçekleşen Yunanca-Arapça çeviri hareketini Perikles’in Atina’sı, İtalyan Rönesansı veya 16 ve 17. yüzyıl bilimsel devrimiyle aynı kategori ve önemde gören Gutas, “Çeviri ve İmparatorluk” adlı birinci bölümde çeviri hareketini hazırlayan koşullar ile Abbâsî halifeleri Mansûr, Mehdî ve Me’mûn’un bu konudaki faaliyetlerini incelemektedir. Bu çerçevede Gutas öncelikle

2 Gutas’ın dil merkezli yaklaşımını, İslâm felsefesine dair düşüncelerinde de görmek mümkündür. Eserlerinde “Islamic Philosophy” tabiri yerine “Arabic Philosophy” ifadesini kullanan Gutas, bununla ırkî anlamda bir “Arap Felsefesi”ni değil, bu felsefe içinde kaleme alınan eserlerin kâhîr ekseriyetinin Arapça oluşundan hareketle “Arapça Felsefe”yi kastetmektedir. Gutas’ın bu konudaki görüşleri için bkz. Dimitri Gutas, “The Heritage of Avicenna: The Golden Age of Arabic Philosophy, 1000-c.1350”, *Acts of the International Colloquium, Leuven, September 8-11 1999*, Leuven Universtiy Press, Leuven 2002, s. 82-84; a.m.f., “The Study of Arabic Philosophy in the Twentieth Century: An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy”, *British Society for Middle Eastern Studies (BRISMES)*, 29/1, Mayıs 2002, s. 17-20 (Gutas’ın bu iki makalesi de dahil olmak üzere toplam sekiz makalesi, tarafımızdan tercüme edilmiş olup, kitap olarak neşredilecektir).

Arap fetihlerinin ekonomik, siyasal ve kültürel önemi üzerinde durmakta ve fetihler sonucunda Halkedoncu Ortodoks/Bizans Hıristiyanlığının tanımadığı Süryânî, Nastûrî ve Monofizit Hıristiyanların İslâm İmparatorluğunun sınırları içinde kaldıklarını ve bu sayede 7 ve 8. yüzyıllarda kendi alanlarında aktif ve değişik dillerde çalışmalar yapan birçok 'uluslararası bilgin'in ortaya çıktığını belirtmektedir. Emevî idaresi çevresindeki Hıristiyanların çoğunlukla Konstantinopolis'te yayılan Yunan Ortodoks Hıristiyan yüksek kültürünü benimsediklerini ve bu nedenle de Helenizm ve onun ürünlerine, yani pagan Yunan bilimine düşmanca baktıklarını (s. 29-30) ileri süren Gutas, bu durumun Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesi ve Bağdat'ın kuru-larak başkent yapılmasıyla değiştiğini ifade etmektedir.

Gutas'a göre çokkültürlü bir nüfus yapısına sahip olan Bağdat, Helenleşmiş bir kültüre sahipti ve bu sebeple de Bağdat halkı, Yunan bilimine karşı olumlu bir yaklaşım sergiliyordu. Çeviri hareketini, temelde bir hanedan ve başkent değişimiyle açıklamaya çalışan Gutas, Abbâsîlerden önce bütün Yunanca bilimsel ve felsefi eserlerin Süryanice'ye çevrildiği

kanısını veya Emevî prensi Halid b. Yezîd'in çeviri hareketine yaptığı katkılara dair rivâyetleri tümüyle reddetmektedir (s. 32-34). Gutas'a göre Emevîler döneminde Yunanca'dan birtakım eserler tercüme edilmiş olsa da bunlar tamamen tesadüfi, bireysel ve plansızdı ve daha çok askerî ve idarî amaçlar taşıyordu; dolayısıyla çeviri hareketi tamamen Abbâsîler tarafından tasarlanıp hayata geçirilen bir harekettir.

Bu noktada, Abbâsîleri böylesine planlı bir çeviri hareketini başlatmaya sevk eden şeyin ne olduğu sorusuna Gutas, Abbâsîlerin iktidara geldikleri ortam ve şartları göz önüne alarak cevap vermeye çalışır. Ona göre Abbâsîlerin iktidara gelmesinde farklı pek çok çıkar grubunun ve özellikle de İranlı unsurların önemli payı bulunmaktaydı.³ Hem bu farklı çıkar gruplarını siyasî bakımdan uzlaştırmak hem de hanedanın meşrûiyetini sağlamak amacıyla Abbâsîler ikili bir propaganda yöntemi izlediler: İslâmî unsurlara karşı Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini, İranlı unsurlara karşı ise Babillilerden Sâsânîlere kadar Irak ve İran'daki eski imparatorlukların vârisi olduklarını göstermeye çalıştılar. Gutas'a göre bu ikinci husus, çe-

3 Gutas, İranlılarla şunları kastetmektedir: (a) İlk fetihlerle birlikte Horasan'a giden ve sonradan yörede yaşayanlarla özdeşleşen Arap kabileleri; (b) İranlılaşmış Araplar; (c) Sâsânî İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşamış Arâmîler; (d) İslâm'ı kabul eden İranlılar; (e) Zerdüştcü İranlılar (s. 39).

viri hareketi açısından son derece önemlidir. Abbâsîlerin iktidara gelmelerinden sonra devlet kademelerinde önemli görevler almayı başlatan İranlı unsurlar (Bermekiler, Buhtîşû, Nevbaht vs.) hâlâ Sâsânî kültürünü bir şekilde devam ettiriyorlardı. Bu kültür, Abbâsîlerin imparatorluğu güçlendirme siyasetleri açısından iki önemli unsuru ihtiva ediyordu: *Zerdüştcü imparatorluk ideolojisi* ve *siyasî astroloji/astrolojik tarih*.

Gutas, başlangıçta bu iki unsuru, çeviri hareketi açısından eşit derecede öneme sahip gibi sunsa da, kitabın ilerleyen bölümlerinde Zerdüştcü imparatorluk ideolojisini, siyasî astrolojiye göre daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Zerdüştcü imparatorluk ideolojisi, Gutas'a göre, bütün bilimlerin Zerdüş kutsal kitabı Avesta'dan türediğini, bütün Yunanca kitapların da bu kutsal kitabın bir parçası olduğunu iddia eder. Buna göre, Zerdüş iyilik Tanrı'sı olan Ahura Mazda'dan içinde bütün bilgilerin bulunduğu Avesta metnini almıştır. Ancak Büyük İskender'in İran'ı ele geçirmesinden sonra bu metinler dünyanın her yerine dağılmış, Yunanlılar ve Mısırlılar da bilgiyi, İskender'in Yunanca ve Koptça'ya çevirttiği bu Zerdüş metinlerinden öğrenmişlerdir. Daha sonra başta I. Ardeşir, I. Sâbûr ve I. Hüsrev Anuşirvân olmak üzere Sâsânî imparatorları, bütün bu

metinleri ve onlardan türetilen bilgiyi dağıtıldıkları çeşitli yerlerden toplama işini üstlenmişlerdir. Müslümanların İran'ı fethettikleri sırada Pehlevîce'yi bilen İranlıların sayısının azalması üzerine Yeni Farsça'ya çevrilen bu metinlerin, Abbâsîlerin iktidara geldikleri dönemde de Yeni Farsça'dan Arapça'ya çevrileri devam ediyordu. Dolayısıyla çeviri kültürü, Zerdüştcü Sâsânî imparatorluk ideolojisi için vazgeçilmez bir husus olduğundan, İranlı bütün unsurlar için Avesta'dan türeyen bu bilimlere öğrenmek bir görev mesabesindeydi, zira bu kitapların incelenmesi ve çevrilmesi eski Pers biliminin yeniden canlandırılması anlamına geliyordu.

Zerdüştcü imparatorluk ideolojisine dair görüşlerini, gerek Pehlevîce metinlerden, gerekse Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Pehlevîce'den Arapça'ya tercüme edilen eserlerden yaptığı iktibaslarla destekleyen Gutas, Abbâsîlerin yukarıda bahsedilen farklı çıkar grupları arasında bir uzlaşma sağlayarak iktidarlarını meşrûlaştırmak için bu imparatorluk ideolojisini benimseyip çeviri hareketini başlattığını ileri sürmektedir.

Hanedan tarihin yıldızların ve gezegenlerin yönettiği farklı dönemsel zaman dilimlerine göre açıklanması demek olan siyasî astroloji ise bu noktada talihin Abbâsîlerden yana döndüğü ve Abbâsîlerin, Mezopotamya ve

İran'daki bütün ilkçağ imparatorluklarının ve özellikle de Sâsânîlerin tek meşrû mirasçısı olduğu yolundaki Abbâsî propagandası için bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gutas'a göre Abbâsî hanedanı içinde bu siyaseti benimseyip temellendiren ve hayata geçiren kimse halife Mansûr'dur. Çeviri hareketinin Me'mûn tarafından başlatıldığı yönündeki iddiaları kesin bir dille reddeden Gutas'a göre Abbâsîlere karşı muhalefetin temelinde Zerdüştcülüğü canlandırma ideolojisinin yattığını fark eden Mansûr, bir yandan bu muhalefeti siyasî olarak baskı altında tutarken bir yandan da onların elindeki kozu yani Zerdüştcü imparatorluk ideolojisiyle siyasî astrolojiyi kendisine mal etmiştir. Gutas bunu, bilgece olmasa bile, pragmatik ve mantıklı bir hareket olarak değerlendirmektedir (s. 55-57).

Bu bağlamda Beytülhikme meselesine de değinen Gutas (s. 59-65), bu konuda şimdiye kadar yazılanlardan farklı bir görüş serdetmektedir. Beytülhikme hakkındaki tarihî verilerin azlığına dikkat çeken Gutas'a göre Beytülhikme ne Yunanca'dan Arapça'ya tercümelerin yapıldığı bir yer, ne bir akademi, ne de bir konferans merkezidir. Aksine Beytülhikme, Mansûr zamanında Sâsânî örgütlenmesini örnek alan Abbâsî yönetim mekanizması

içinde, muhtemelen bir "büro" olarak kurulmuş bir kütüphane; Sâsânî tarih ve kültürü hakkında Farsça'dan Arapça'ya çevirilerin yapıldığı ve bu çevirilerin muhafaza edildiği bir yerdi. Dolayısıyla Beytülhikme, Yunanca-Arapça çeviri hareketi açısından bakıldığında, çeviri için bir talebin ve bu talebe cevap verebilecek koşulların olduğu bir atmosferin oluşturulmasında teşvik edici bir role sahip olsa da, müellife göre, esasında Pehlevîce'den Arapça'ya çeviri kültürünün kurumsallaştırılması gibi bir işleve sahipti (s. 65).

Gutas, Mansûr'dan sonra Abbâsî Devleti'nin başına geçen Mehdî'nin ise o dönemde İslâm'a geçişi teşvik politikası yüzünden ortaya çıkan toplumsal gerilimi çözmek için çeviri hareketini benimsediğini söylemektedir. Ayrıca siyasî tehdit oluşturan Manicilerin başını çektiği zındıklık cereyanı ile entelektüel tehdit durumundaki Hıristiyan ve Yahudilere karşı verilen mücadele açısından da Mehdî döneminde çeviri politikası bütün yönleriyle devam ettirilmiş ve bu amaçla Aristo'nun *Topika* ve *Fizika* adlı eserleri çevrilmiştir.

Mansûr'un başlattığı ve halefleri tarafından devam ettirilen, kapsama ve toplum içinde ideolojik anlamda bir uyum sağlama siyasetinin çeşitli ideoloji, fikir ve disiplinlerin kontrolsüz olarak

yayılmasına yol açtığına dikkat çeken Gutas, bu sebeple Me'mûn'-un da selefleri gibi merkezî otoriteyi güçlendirmek ve iktidarının meşrûyetini sağlamak amacıyla çeviri hareketinden istifade ettiğini ileri sürmektedir. Gutas'a göre 9. yüzyılın başında Abbâsî hanedanı, artık eskisi gibi Sâsânî hizbine ve bu hizbin politikalarına ihtiyaç duymadığından, Me'mûn, merkezî otoriteyi güçlendirmek için başlattığı propagandada iki temel unsuru ön plana çıkardı: (1) İslâm'ın savunucusu bizzat kendisiydi; (2) İslâm'ın doğru yorumlanmasında son karar ona aitti. Bu unsurlardan birincisini hayata geçirmek için Bizans'a karşı cihad faaliyetini tekrar başlatan Me'mûn, ikinci unsur içinse, dinî otoriteyi ulemânın elinden almak amacıyla münazara ve diyalektik teşvik etti. Dolayısıyla Zerdüştcü imparatorluk ideolojisinin merkezî hükümet fikrini benimseyen Me'mûn, Gutas'a göre, Zerdüştcülüğün yerine İslâm'ı koymuş ve kendi yargısının son söz olması kaydıyla diyalektik delillendirme temelinde din değiştirmeyi teşvik politikasını benimsemiştir. Me'mûn'un bu Bizans karşıtı söylemi, aynı zamanda İslâm İmparatorluğunun ilkçağ Yunanistanı'nın ve tüm beşerî bilimlerin gerçek vârisi olduğu iddiasını zimnen ihtiva ediyordu ki bu, çeviri hareketi açısından oldukça önemlidir.

Gutas bu noktada, bazı kaynaklarda çeviri hareketinin başlamasının sebebi olarak gösterilen Me'mûn'un rüya(lar)sı üzerinde durmaktadır. Sözkonusu rüyanın iki ayrı versiyonundan bahseden Gutas, öncelikle çoğu modern araştırmacının çeviri hareketine meşrûyet sağlamak için kullanıldığını zannettiği bu rüyaların kesinlikle çeviri hareketiyle ilgili olmadığını, çünkü o dönemde çeviri hareketine yönelik herhangi bir muhalefetin bulunmadığını belirtmektedir (s. 101). Me'mûn'un rüyasının Abdullah b. Tâhir versiyonu, müellife göre gizli liderlerin/ulemânın hâkimiyetine son vermek (*mihne*) sûretiyle merkezî otoritenin güçlendirilmesi ve halifenin tek söz sahibi haline getirilmesi amacıyla, muhtemelen halifenin yakın çevresindeki Tahirîler ya da *mihneyi* uygulamakla görevlendirilen kadı Ahmed b. Ebî Duâd tarafından uydurulmuştur. Gutas'a göre rüyanın, felsefeyi bir uzmanlık alanı, ilkçağ metinlerini bu alanın temel eserleri, Aristo'yu en önemli hoca, hilafeti de bu konuda en üst makam olarak göstermeye çalışan Yahyâ b. Adî versiyonu ise, o dönemdeki Bağdat felsefe okulunun başkanı konumundaki Yahyâ tarafından, diğer felsefi akımlar arasından Aristotelesçiliğin Bağdat'ta hâkim olmasını sağlamak için ortaya atılmıştır.

Kitabın "Çeviri ve Tarih" başlıklı ikinci bölümünde Gutas, da-

ha çok erken dönem Abbâsî toplumunun ihtiyaçlarının ne tür eserlerin tercüme edilmesini sağladığı, bu çevirileri destekleyen gruplar (Abbâsî halifeleri ve aileleri, saray erkânı, devlet görevlileri ve askerî yetkililer, araştırmacılar ve bilim adamları), çevirmenler ve çeviriler ile çeviri hareketinin İslâm toplumu içindeki ve dışındaki etkileri gibi konuları derin bir vukûfiyetle incelemektedir. Bu bağlamda Gutas'ın bazı tespitleri üzerinde daha ayrıntılı durmak yerinde olacaktır.

Bu tespitlerden ilki, çeviri bütünlükleri hakkındadır. Gutas'a göre Yunanca-Arapça çevirilerin yapısı hakkındaki yaygın üç aşamalı sınıflandırma son derece hatalıdır. Bu sınıflandırmaya göre birinci aşamada “eski” kelimesi kelimesine çeviriler, ikinci aşamada Huneyn ve çevresinin daha serbest çevirileri ve son olarak da Bağdat felsefe okullarının esas olarak daha önce çevrilmiş metinlerin yenilenmesi şeklinde yaptığı, bilimsel ve filolojik ayrıntılarıyla usta işi çeviriler bulunmaktadır. Gutas ise çeviri hareketinin “kelimesi kelimesine” aşamasından başlayarak zamanla “olgunluk” seviyesine ulaşan mekanik, çizgisel bir hareketle tanımlanması girişimlerinin anlamsızlığına dikkat çekerek, çeviri bütünlüklerinin dikkatli bir şekilde incelenmesi durumunda, gerek çeviri hareketi (mesela çeviri hareketinin biri “alıcı”, diğeri “yaratıcı”

iki evreden oluştuğu varsayımı) gerekse Arap bilimi ve felsefiyle ilgili pek çok yanlış kanatın de kendiliğinden ortadan kalkacağını belirtmektedir. Gutas'a göre Yunanca-Arapça çeviriler en başından itibaren Bağdat'taki fikir akımlarına bağlı olarak oluşan araştırma süreçlerinin bir parçası şeklinde görülmeli ve bu anlamıyla Arap bilim ve felsefe geleneğinin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere ortaya çıkmış yaratıcı etkinlikler olarak kabul edilmelidir. Ayrıca çeviri bütünlükleri hakkında yapılacak araştırmalar, Arap bilimi ve felsefesinin “orijinalliği” veya Arapların ve Samilerin “yaratıcılık” vasfına sahip olmadığı yolundaki doğruluğu şüphe götürür metafizik kavramsallaştırmalardan ve açıklamalardan da kaçınılmasını sağlayacaktır (s. 144-145).

Gutas'ın bir diğer tespiti, çeviri hareketine yönelik tepkilere dairdir. Çeviri hareketine o dönemde yöneltilen tepkilerin, biri Bağdat'taki entelektüel çevrelerden, birisi de bu çevrelerin dışından gelen tepkiler olmak üzere iki açıdan değerlendirilebileceğini kaydeden Gutas, dışarıdan gelen tepkilerin tamamen, iktidarı kaybeden Emevîlerden kaynaklandığını, içeriden gelen tepkilerin ise *mihme* hadisesinden sonra ortaya çıktığını ifade etmektedir ki, ona göre *mihme*den sonraki tepkiler de doğrudan doğruya çeviri ha-

reketine ve *ulûm-i dâbîle*ye yönelik olmayıp, bunları kelâmî bakımdan dayatmaya çalışan Mu'tezile'ye yöneliktir. Bu çerçevede Ignaz Goldziher'in "Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften" (Eski İslâm Ortodoksluğunun İlkçağ Bilimlerine Karşı Tutumu)⁴ başlıklı makalesini de ele alan Gutas, çeviri hareketi döneminde İslâm Ortodoksluğu diye bir şeyden söz edilemeyeceğini (s. 153) belirtmekte ve Goldziher'in iktibasta bulunduğu âlimlerin çoğunun Hanbelî ve Şafîî olduğuna dikkat çekerek bu "sözde muhalefete" rağmen bilimsel ve felsefî faaliyetin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, Lale devrine kadar İslâm dünyasında hayatiyetini sürdürdüğünü tatmin edici delillerle ortaya koymaktadır.

Çeviri hareketinin İslâm dünyasındaki etkileri kadar, başka toplumlarda yarattığı tesir konusunda da Gutas'ın söyledikleri oldukça önem taşımaktadır. Gutas'ın iddiasına göre, 800 yılı dolaylarında çeviri hareketi astroloji, astronomi ve matematik ağırlıklı olmak üzere önemli bir yol katetmişti. Elçiler ve gezgin bilginler sayesinde Konstantinopolis'teki entelektüeller de Bağdat'taki gelişmelerden haberdar oluyor ve

İslâm dünyasındaki bilimsel gelişmeyi ve dinsel olmayan Yunanca yazmalara karşı nasıl bir talebin olduğunu biliyorlardı. İşte sözkonusu Yunanca yazmalar, ya bu eserlerin Arapça çevirilerini taklit etmek arzusuyla veya buna cevap olarak ya da bu eserlerin çevrilmesini isteyen Arapların özel talepleri doğrultusunda Bizans'ta istinsah edilmeye başlanmıştır. Bu iddiasını, istinsah edilen Yunanca yazmalar, bunların istinsah tarihleri ve en eski Arapça çevirilerine dair bir tabloyla (s. 174-175) destekleyen Gutas, 9. yüzyıldaki "ilk Bizans Hümanizmi"nin Yunanca-Arapça çeviri hareketinin bir ürünü olduğunu bu şekilde gözler önüne sermektedir.

Gutas'ın çeviri hareketinin sebeplerini açıklamak amacıyla Zerdüştcü imparatorluk ideolojisi ve siyasî astroloji bağlamında Sâsânî kültürüne aşırı vurgusu, kimi zaman, çeviri hareketinin tek sebebinin bu Sâsânî etkisi olduğu izlenimini uyandırır da, bu noktada Abbâsî halifelerinin uyguladıkları politikaların belirleyiciliğine atfedilen önem, bunlar arasında bir dengenin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Yine de kitabın kurgusu kimi zaman zihinlerde, çeviri hareketinin Abbâsîlerin uyguladıkları uzlaştırma

4 Ignaz Goldziher, "Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften", *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1915, Philosophischen-Historische Klasse, no. 8, Berlin, Verlag der Akademie, 1916.

ve iktidarın meşrûiyetini sağlama siyasetinin sadece bir “vasıta”sından mı ibaret olduğu sorusunu uyandırmaktadır.

Zengin bir bibliyografya ve dizin yanında Arapça'ya çevrilen Yunan eserlerine dair, konularına göre bir kaynakça (s. 185-188) ile çeviri hareketinin İslâm medeniyeti için anlamı hususundaki çalışmaların kronolojik bir listesine (s. 231-233) de yer verilen eserin sonuç bölümündeki Gutas'ın şu sözleri, çeviri hareketinin önemi ve anlamına dair düşüncelerini özetler niteliktedir:

“Daha geniş ve daha temel bir düzeyde bakarsak, çeviri hareketinin önemi, bilimsel ve felsefi düşüncenin belirli bir dil veya kültürle sınırlı olmayan, uluslara-

rası bir karakter taşıdığını tarihte ilk kez ispatlamış olmasıdır. Abbâsî toplumunda kalıba dökülen Arapça kültürü, Yunanca felsefe ve bilim düşüncesinin evrenselliğini tarihsel olarak ortaya koymakla, Yunan Bizans'ına ve Latin Batı dünyasına bir model sağlayarak bu düşüncenin daha sonra kolayca hayata geçirilmesinin temelini attı. Bizans'ta, hem Lemerle'in 9. yüzyıl 'ilk Bizans Hümanizmi', hem de daha sonra Paleologosların Rönesans'ı, Batı dünyasında ise Haskins'in 12. yüzyıl Rönensans'ı adını verdiği dönem ile gerçek Rönesans, işte bu temeller üzerinde yükseldi” (s. 183-184).⁵

Genel itibarıyla anlaşılır/akıcı bir tercüme ve güzel bir baskıyla

5 Gutas'ın bu ifadelerinden onun, çeviri hareketinin ve dolayısıyla İslâm felsefe ve bilim geleneğinin sadece Antik Yunan ile Latin Ortaçağı arasında aracı bir role sahip olduğunu düşündüğü anlaşılmalıdır. “The Study of Arabic Philosophy in the Twentieth Century: An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy” başlıklı makalesinde Gutas, İslâm felsefesini bu yönde değerlendiren oryantalistleri (T.J. De Boer, Simon van den Bergh vb.) ciddi bir şekilde eleştirmektedir (s. 10-11): “Arap felsefesinin bir felsefe olarak bağımsız bir şekilde incelenmesini ve dolayısıyla Arap dili uzmanı olmayanlara sunumunu engelleyen diğer bir tutum ise, Arap felsefesinin felsefi açıdan bizâtihi herhangi bir önemi hâiz olmadığını ileri sürüp onu sadece Yunan felsefesiyle son dönem Latin skolastisizmi arasında bir aracı olarak değerlendiren yaklaşımdır. (...) Arap felsefesinin henüz üzerinde çalışılmamış büyük çaptaki malzemesinin farkında olması gereken eğitimli insanların nasıl böyle düşünübildiklerini anlamak imkânsızdır. Bu genel ifadelerle ilgili deliller üzerinde yapılan bir değerlendirmeye dayanmadığından kaçınılmaz olarak sonuç, Arap felsefesine dair bütün eserleri okumuş olsa da bir kimsenin bu felsefede düşünceye ait herhangi bir orijinal veya önemli ilerleme bulamayacağı zannına dayalı olarak ortaya çıkan bir tutum olacaktır. Böylesine bir zan, aslında açık bir şekilde, Sâmilerin -ki bu örnekte söz konusu olan Araplardır- dinî, özellikle de mistik düşünceye yönelik özel bir kabiliyetleri olsa da eleştirel akli düşüncede yeteneksiz oldukları görüşünden kaynaklanmaktadır ki, bu düşünceyi bugün ‘ırkçı’ olarak niteleyebiliriz (...).”

Türk okuyucusuna sunulan eser-
de özellikle Arapça özel isimlerin
yazımı ve bazı kavramların karşı-
lanmasında birtakım problemler-
in olduğu göze çarpmaktadır.⁶

Tercümesindeki küçük hata
ve eksikliklere rağmen Gutas'ın

bu kitabı, sadece tercüme hareke-
ti veya İslâm felsefesiyle ilgilenen-
lerin değil, İslâm düşünce ve me-
deniyetinin oluşumunu anlamak
isteyen herkesin okuması gere-
ken, vazgeçilmez bir eser niteli-
ğindedir.

6 Büyük ölçüde eserin orijinalindeki transkripsiyon alfabesinin Türkçe'ye ak-
tarımından kaynaklandığı anlaşılan bu yazım yanlışlarına şunlar örnek veri-
lebilir (doğru yazılışlar koyu harflerle belirtilmiştir): el-Emsâlû's-sâdire en
büyütü's-ş-iir (s. 60)→ **el-emsâlû's-sâdira an buyûti's-ş-i'r**, en-Nezzâm (s.
76, 81)→ **en-Nazzâm**, el-Beyhekî (s. 101)→ **el-Beyhakî**, Ömer ibn Ferru-
hân et-Teberî (s. 100)→ **Ömer ibn Ferruhân et-Taberî**, İbrahim ibnü's-
Selt (s. 110)→ **İbrahim ibnü's-Salt**, Haccâc ibn Meter (s. 113,
144)→ **Haccâc ibn Matar**, *el-hayru'l-mehd* (s. 120)→ **el-hayru'l-mahz**,
Kitâbü'r-Reffî'l-eskâl (s. 125)→ **Kitâbü Refî'l-eskâl**, *Fî kuvve'l-ağziye* (s.
128)→ **Fî kuve'l-ağziye**, Halil b. Aybek es-Sefedî (s. 138, 139)→ **Halil b.**
Aybek es-Safedî, İbnü'l-Heysâm (s. 148, 149)→ **İbn Heysem**, et-Teberî
(s. 157)→ **et-Taberî**, Mirâm Çelebi (s. 167)→ **Mîrim Çelebi**, Sevnü'l-
mantık ve'l-ke'lâm en fenni'l-mantık ve'l-ke'lâm (s. 210)→ **Savnü'l-mantık**
ve'l-ke'lâm an fenni'l-mantık ve'l-ke'lâm, *Fî'l-felsefiyü'l-ûlâ* (s. 210)→
Fî'l-felsefeti'l-ûlâ.

Tercümesinde problem olduğunu düşündüğümüz kelime/kavramları ise şu
şekilde sıralamak mümkün: *Essay* kelimesinin “risâle” yerine “makale” (“eş-
Şafii'nin makalesi”, s. 79), *defecate* kelimesinin “hacet gidermek” yerine
“hacet getirmek” (s. 87, 88), *scientists* kelimesinin “bilim adamları” yerine
“bilimciler” (s. 122), *epistles* kelimesinin de “risâleler” yerine “mektuplar”
 (“Kindî'nin mektupları”, s. 122, 124) şeklinde tercüme edilmesi. Ayrıca ki-
tabın 81. sayfasındaki “Emin'in devlet rengi olarak önce...” şeklinde başla-
yan cümlelerin de “Me'mûn'un devlet rengi olarak...” şeklinde olması gerek-
mektedir.